

RECENSIES

Liesbeth Labbeke, Vefie Poels & Rob Wolfs (eds.), *Bezielde zorg. Verpleging door katholieke religieuzen in Nederland en Vlaanderen (negentiende-twintigste eeuw)*
Metamorfosen. Studies in religieuze geschiedenis, VIII (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008) 200 p. ISBN 978 90 8704 068 0.

Traditiegetrouw brengt deze bundel, verschenen onder de auspiciën van de Stichting Echo, persoonlijke getuigenissen van mensen uit het veld (i.c. religieuzen, die een leven lang in de verpleging hebben gestaan) en historisch-wetenschappelijke bijdragen samen. Onder die laatste zijn er de overzichten door J. de Maeyer en J. Deferme en door R. Wolf over de veranderende plaats van vrouwelijke religieuzen in de ziekenzorg in respectievelijk België en Nederland. De nadruk ligt op de verhouding met de wereldlijke overheid en de uitbouw van een autonoom, zuilgebonden ziekenhuiswezen. Dit verhaal kende in Nederland een andere afloop dan in België om redenen die Wolf bij het einde van zijn overzicht geeft. De hoofdstukken zijn de neerslag van enerzijds een lopend onderzoeksproject bij het KADOC en, anderzijds, van een niet gepubliceerd 'Vooronderzoek naar de geschiedenis van de katholieke ziekenhuizen in Nederland' (2006).

Een andere bijdrage die de lezers van dit tijdschrift kan interesseren is die van de hand van C. Bakker over 'De financiën in de katholieke krankzinnigenverpleging tot de Tweede Wereldoorlog' [in Nederland]. Hieruit blijkt dat de instellingen konden worden opgericht vanwege de giften van particulieren, tegemoetkomingen door de provincie en, niet het minst, door de inbreng van de congregaties zelf. Zij konden dank zij hun lage personeelskosten snel een spaarpot aanleggen die dan weer voor de uitbouw van de verzorgingsinstelling kon worden aangewend. Deze bijdrage is de neerslag van een lopend doctoraal onderzoek naar de financiering van de geestelijke gezondheidszorg in Nederland tussen ca 1850 en 2000.

A. van Heyst, ethica, attendeert de historici in een uitvoerige en originele bijdrage, 'Naar een uitgebalanceerde waardering van de liefdewerken', op een viertal aandachtspunten. Het onderzoek mag zich niet alleen richten op de zorgverstrekkers (de religieuzen) maar moet ook de 'zorgverlaters' (wezen, zieken...) aan het woord laten. Van Heyst tracht een begin van verklaring te geven voor het feit dat de (schaarse) getuigenissen van deze laatste elkaar tegenspreken, ook al komen vooral de negatieve appreciaties onder de aandacht van de media. De religieuzen behandelden de hen toevertrouwde wezen of ongehuwde moeders zoals ze elkaar, in navolging van hun regel, bejegenden: afstandelijk, 'onlichamelijk'. Dat werd dan nog in de hand gewerkt door de dikwijls grote aantallen kinderen en jonge vrouwen waarvoor ze moesten zorgen.

De mate waarin het verblijf in de instelling achteraf door de 'zorgverlaters' positief of negatief werd geëvalueerd, hing onder meer af van hun aanvoelen uit een nog penibelere situatie te zijn 'gered', dan wel van een betere in een slechtere omgeving te zijn beland. De ascese, een kernbegrip in het preconcliaire kloosterleven, blijkt ook aan

de oorsprong te liggen van tegelijk het succes en de teloorgang van door religieuzen geleide 'liefdewerken'. Van het succes: de gelofte van armoede zorgde voor zuinigheid, lage personeelskosten en groeiende spaartegoeden; de gehoorzaamheid leidde tot flexibele inzetbaarheid en strakke discipline; het celibaat tot totaal engagement. Van de teloorgang: de geleidelijke professionalisering van de zorgsector stelde andere waarden centraal dan deze die in het klooster golden. Het onvermogen tot tijdige aanpassing van de regel aan de veranderende omgeving en aan de maatschappelijke verwachtingen leidde tot de marginalisering van de religieuzen in de ziekenzorg. De auteur noemt het proces een illustratie van Romeins wet van de remmende voor-sprong en onderbouwt haar betoog met sprekende casussen. Wat een troef was bin-nen de ene omstandigheid, wordt een nadeel in een andere. Boeiend.

Jan Art
Universiteit Gent

Joost Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven: Davidsfonds, 2007) 751 p.
ISBN 978 90 5826 499 2.

Ze bestaan nog: individuele onderzoekers die in grote afzondering een onvoorstelbare hoeveelheid archivalia en literatuur doorploegen en op basis daarvan een lijvig proefschrift schrijven. Joost Welten is daarvan een prototype. Deze historicus, die een tijdlang schoonmaker en fabrieksarbeider was en nu als publicist de kost verdient, heeft jarenlang op eigen kosten stad en land afgereisd om in de archieven op zoek te gaan naar gegevens over de bijna zeshonderd jongemannen uit Weert en omgeving die tussen 1798 en 1813 onder de Franse wapenen geroepen werden. Pas toen het onderzoek afgerond was en het concept van het manuscript al ter tafel lag, ontstond het plan om het als dissertatie in te dienen. Zijn studie voldoet dus perfect aan de criteria van de De la Court-Prijs, een om de drie jaar door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen toe te kennen prijs voor onbezoldigd wetenschappelijk onderzoek (en die in januari 2009 aan Joost Welten werd uitgereikt).

Deze gebrekkige aan- en bijsturing laten in het vuistdikke boek sporen na. De auteur is niet uitgegaan van een scherp afgebakende onderzoeksvraag, maar wil een zo volledig mogelijke beschrijving geven van de gevolgen van de invoering van de dienstplicht in een plattelandssamenleving. Het gevolg hiervan was dat de auteur tijdens zijn onderzoek letterlijk alles noteerde dat mogelijkwerwijs van nut kon zijn. En Joost Welten vond tijdens het uitschrijven nagenoeg alles de moeite van het vermelden waard. Hierdoor groeide *In dienst voor Napoleons Europese droom* uit tot een boek van meer dan 750 pagina's tekst. In de gebonden handelseditie van het proefschrift zoekt de lezer vergeefs naar een opsomming van of toelichting bij de gebruikte bronnen, de lijst van geraadpleegde literatuur, het notenapparaat en andere bijlagen. Hiervoor kan de geïnteresseerde lezer terecht bij de website van de uitgever (het Davidsfonds te Leuven), waar een 335 pagina's tellend document kan worden gedownload. Hoewel ik deze keuze van de uitgever wel kan begrijpen, vind ik het een minder gelukkige oplossing. Liever had ik gezien dat de uitgever voor een ander tweesporenbeleid had gekozen: een integrale editie voor de wetenschappelijke wereld (desnoods het binnenwerk in zwart/wit) en een sterk ingekorte versie voor het grote publiek. Met de huidige

uitgave worden beide doelgroepen onvoldoende bediend: voor de een bevat het boek te weinig en voor de ander veel te veel.

Welten ziet de invoering van de dienstplicht – de conscriptie – als het kernstuk in de nieuwe verhouding tussen de burger en de staat, zoals die vorm kreeg in de turbulente periode die volgde op de Franse Revolutie. Omdat het kanton Weert tot een van de negen Belgische departementen behoorde die al in 1795 bij Frankrijk werden ingelijfd, waren daar de gevolgen van de invoering van de conscriptie eerder en vooral sterker merkbaar dan in de overige gebieden die nu deel uitmaken van Nederland. Uit het boek blijkt zonneklaar hoe groot de invloed en reikwijdte van de dienstplicht in deze agrarische uithoek van het Franse Keizerrijk was.

De auteur doet nauwelijks moeite zijn onderzoeksresultaten te plaatsen in het wetenschappelijke discours over de staats- en natievormingsprocessen in het algemeen of die tijdens de Napoleontische periode in het bijzonder. Lezers die vooral in de werking van deze processen geïnteresseerd zijn, hebben aan dit boek niet veel. De grote kracht van *In dienst voor Napoleons Europese droom* schuilt in de schets van de gevolgen van een ingrijpend overheidsbesluit voor het dagelijkse leven van de ‘gewone’ bevolking. Omdat Welten niet de ‘grote mannen’ tot hoofdpersoon bombardeert, maar de problematiek steeds vanuit het perspectief van de dienstplichtigen of de lokale gezagsdragers benadert, ontstaat een prachtig, panoramisch beeld van het leven in en rond een plattelandsstadje aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.

In een dertigtal hoofdstukken (die zich heel goed als een afzonderlijk verhaal laten lezen) wordt telkens één facet belicht. Zo wordt de lezer getraakteerd op een algemene sociaaleconomische schets van het kanton Weert, de invoering van de dienstplicht, de opsporingsmethoden van de gendarmerie, het remplaçantenstelsel, de lotgevallen van de Weertenaren in het leger, de prostitutie en een hoofdstuk met de titel ‘Het grote sterven’ (van de 572 *conscrits* die ook daadwerkelijk in de Franse legers dienden, keerden er slechts 289 van de Napoleontische slagvelden naar Weert terug).

Deze keuze voor een thematische beschrijving brengt als nadeel de onvermijdbare herhalingen met zich mee. Met dit nadeel valt nog wel te leven. Problematischer is echter dat Welten in zijn streven naar volledigheid het zicht op de hoofd- en bijzaken meermalen volledig uit het oog is verloren. Hij slaat geen enkel zijpad over. Nagenoeg alles wat hij over bepaalde personen, instellingen of gebeurtenissen weet te melden, krijgt een plaats in het boek. In dit opzicht is Welten een slechte schoolmeester: hij overstelpt de lezer met een overdosis aan feiten en voorvallen.

Een voorbeeld om dit te illustreren. In het hoofdstuk ‘De zoektocht naar een remplaçant’ is een hoofdrol weggelegd voor Jean Mathieu Lambers. Deze boerenzoon was een van de inwoners uit Weert die zich aan de dienstplicht probeerde te onttrekken door het inhuren van een plaatsvervanger. In dat verband wordt uitgebreid uitgewijd over de handel en wandel van een oudere broer van Jean Mathieu. Antonius Lambers had aanvankelijk de oproep voor de vervulling van zijn (nieuwe) wettelijke plicht naast zich neergelegd en hij meldde zich pas toen de prefect de opgelegde boete van 1500 francs bij zijn ouders wilde gaan innen. Antonius maakte snel carrière in het leger en wist door te dringen tot de *gendarmes d’élite*. Welten maakt in zijn boek melding van nagenoeg alle trivialiteiten die hij over dit keurkorps tegen kwam. Zo arresteerden de *gendarmes d’élite* in 1804 benedeleider Georges Cadoudal op verdenking van het beramen van een staatsgreep en in 1812 inspecteerden leden van dit keurkorps het Kremlin op eventuele mijnen. Leuk om te weten, maar het heeft werkelijk niets te

maken met de zoektocht naar remplaçanten. In nagenoeg elk hoofdstuk kunnen talloze voorbeelden gevonden worden van op die plaats irrelevante *faits divers*. Gelukkig heeft Welten een goede en vlotte schrijfstijl, waardoor het lezen van dit boek geen moment vervelde. Maar door de talrijke en veelsoortige bomen raakte ik het zicht op het bos meermalen volledig bijster. Een strenge promotor of een onverbidelijke uitgever hadden hier wonderen kunnen verrichten.

Cor van der Heijden, Hulsel

T. Hesselink-Van der Riet, W. Kuiper en C. Trompetter (eds), *Het schuldbook van Arend Kenkhuis* (Aksant: Amsterdam, 2008), 495 p. ISBN 978 90 5260 319 3.

Over het betalingsverkeer en de kredietvoorziening van particulieren tijdens de gouden eeuw tasten we hoegenaamd in het duister. We weten wel zo ongeveer welke technieken de Amsterdamse groothandel gebruikte, maar bijvoorbeeld niet wanneer bepaalde mogelijkheden, zoals het accept, nu precies in zwang kwamen, hoever die zich buiten Amsterdam verspreidden, welke bevolkingsgroepen al dan niet toegang tot krediet hadden, of wat de prijs daarvan normaliter was. We hebben momentopnamen van de geldmarkt, maar eigenlijk geen idee hoe die zich ontwikkelde en welk verband er bestond met de reële economie.

Dit boek met zakelijke aantekeningen van een Twentse koopman biedt een prachtige momentopname van een bepaald marktsegment tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Kenkhuis leefde waarschijnlijk van 1578 tot 1642 in Almelo en hield zich voornamelijk bezig met de textielhandel. Van zijn administratie bleef alleen een memoriaal van verkopen en uitstaande vorderingen over de jaren 1620-1644 bewaard, ruim 1250 aantekeningen over geleverde goederen, ontvangen gelden, afrekeningen van goederen en diensten, nog uitstaande vorderingen en voor derden verrekenende schulden en vorderingen. Om deze voor onderzoekers toegankelijk te maken hebben de tekstbezorgers Kenkhuis' Twents voorzien van een goedlopende en heldere parallelvertaling in hedendaags Nederlands.

Daarmee hebben we de beschikking gekregen over een schitterende bron voor het functioneren van een zeer veelzijdig koopmansbedrijf op het platteland tijdens de eerste decennia van de gouden eeuw. Kenkhuis ontplooiëde tal van activiteiten. Naast zijn detailhandel in stoffen trad hij op als rentmeester voor een grootgrondbezitter, handelde hij in wol, graan en hout, regelde vervoer per wagen of schuit, en verleende hij allerlei financiële diensten. Die handelingen stonden in nauw verband met elkaar, want hij onderhield met de meeste klanten een meerzijdige relatie grotendeels op basis van ruilhandel. Zo werd bijvoorbeeld de uitstaande schuld van een smid voor geleverd textiel betaald met paardenbeslag; een nieuwe stoffenaankoop voldeed deze klant deels in hammen, deels door verrekening met de schuld van een derde aan Kenkhuis.

Het overwegende belang van meerzijdige ruiltransacties in Kenkhuis' bedrijf maakt deze uitgave ook zo interessant, want de aantekeningen laten heel mooi zien hoe een deels gemonetariseerde samenleving werkte. Kenkhuis noteerde zorgvuldig de geldswaarde van transacties, schulden en vorderingen, maar bediende zich verder betrekkelijk weinig van geld: dat fungeerde als spil, als waardemeter en slechts nu en dan als betaalmiddel. Omdat hij door zijn wijdvertakte netwerk in de regio altijd wel

ergens iets te innen, te betalen, te leveren of te ontvangen had, kon Kenkhuis namelijk een gevarieerd pakket diensten aanbieden gekoppeld aan verschillende verevenings-opties en onderving daarmee voor zijn klanten de gebreken van de muntcirculatie. In de literatuur duikt nogal eens de mening op, dat de grote variëteit aan vaak slechte munten het economische verkeer tijdens de zestiende en vroege zeventiende eeuw bemoeilijkte. Daarentegen toont dit boek hoe intermediairs dat probleem oplossen en staaft Peter Spuffords stelling dat kooplieden weinig last van een gebrekkige circulatie hadden omdat ze het gebruik van contant geld zoveel mogelijk vermeden.

Tegelijk suggereert het boek dat het functioneren van Kenkhuis' intermediatie afhing van specifieke sociale omstandigheden, vooral het feit dat zijn klanten elkaar ook kenden en vertrouwden. Vorderingen stonden dikwijls meerdere jaren uit zonder dat hem dat bekommerde. Soms schreef hij echter bij een betaling zonder opvallend lange termijn dat deze wel erg lang had uitgestaan: kennelijk had hij ingezet over zijn debiteur. Verder moet zijn bedrijfsmodel verborgen kosten hebben gehad, bijvoorbeeld in het langdurig heen-en-weer praten over de waardering van de te ruilen goederen en diensten, in de onzekerheid over de liquiditeit van de zaken en in de onduidelijke tarifiering van krediet. Terwijl vrijwel alle transactieketens op krediet berustten, noteerde Kenkhuis slechts bij uitzondering de door hem berekende rente, namelijk wanneer hij een formele lening op obligatie verstreekte. Normaliter bleef krediet impliciet en de vergoeding ervoor dus afhankelijk van het verloop van zaken, niet van de factorwaarde. In hoeverre een hogere omzet of ruimere marges de verschillende verborgen kosten compenseerden, blijft helaas voor ons verborgen door het ontbreken van gegevens daaromtrent. Overigens komt de door Kenkhuis berekende rente van vijf procent in 1640 mooi overeen met Amsterdamse tarieven in die tijd.

Zoals veel zakelijke aantekeningen biedt dit boek natuurlijk geen onderhoudende lectuur. Het is bovendien een weerbarstige bron, voornamelijk door de ordening van de notities. Kenkhuis groepeerde zijn aantekeningen per afgewikkelde transactiereeks; misschien schuilt er ook een geografisch patroon in dat zijn rondreizen weer spiegelt. Een chronologische ordening ontbreekt, zodat de lezer stukje voor stukje een beeld bijeen moet puzzelen van wat Kenkhuis nu precies deed. Dat doet aan het belang van deze exemplarisch uitgegeven tekst echter weinig af.

Joost Jonker
Universiteit Utrecht

David Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2008) 240 p. ISBN 978 90 8704 034 5. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht 2008.

In de decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog mengde in Nederland een opvallend grote groep beoefenaars van de natuurwetenschappen zich over de grenzen van hun vakgebied heen in het publieke debat over de ontwikkeling van de samenleving. Tot de bekendsten onder hen behoren Hugo Kruyt en Philipp Kohnstamm. De scheikundige Kruyt vond dat de universiteiten te veel naar binnen gekeerd waren en zich te zeer beperkten tot één aspect van hun opdracht: de wetenschappelijke vorming van studenten. Zij schoten daardoor tekort in de voorbereiding van studenten op maat-

schappelijke functies waarvoor een academische opleiding vereist was. De belangstelling van de natuurkundige Kohnstamm strekte zich uit tot de filosofie, de pedagogie en de politiek. Dat dit geen vrijblijvend tijdverdrijf was, blijkt uit het feit dat hij als voorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Bond een actieve rol in de politiek speelde en dat hij zijn leerstoel in de natuurkunde uiteindelijk verruilde voor een leerstoel in de pedagogie. Zo ver als hij gingen de meesten niet. Gelukkig, moeten we misschien zeggen, want wat zou er anders van de natuurwetenschappen terechtgekomen zijn?

Baneke is niet de eerste die deze groep onder de aandacht brengt. Hij is wel de eerste die de uitingen van beoefenaars van de natuurwetenschappen, waartoe hij ook de ingenieurs rekent, systematisch heeft bestudeerd. Hij heeft deze geleerden daarmee een plaats in de cultuurgeschiedenis willen geven die hen tot nu toe was onthouden. Want als weinig anderen waren zij zich bewust van de enorme vorderingen die er sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw waren gemaakt in de wetenschap en de techniek. Zij zagen het daarom als hun taak na te gaan hoe de verworvenheden hiervan konden worden geïntegreerd in de moderne cultuur. Maar tegelijkertijd waren zij zich bewust van de begrenzingen van wat wetenschap vermocht. Zij wendden zich daarom af van het negentiende-eeuwse positivisme, dat de pretentie had gehad dat wetenschap uiteindelijk overal een antwoord op kon vinden. Inmiddels stond immers vast dat zij geen uitspraken kon doen over de lotsbestemming van de mens, over wetten die het menselijke gedrag beheersten of over ethiek en religie. Precies daarom moesten geleerden de grenzen van hun vakgebied overschrijden en zich bezighouden met wereld- en levensbeschouwelijke vragen.

Voor zijn onderzoek heeft Baneke gebruikgemaakt van academische oraties zoals intreedredes, afscheidscolleges, redes bij de opening van het academisch jaar en diesredes – gelegenheden waarbij de spreker zich tot een breder publiek richt dan dat van uitsluitend vakgenoten. Vervolgens heeft hij tijdschriften als *De Gids*, *Onze Eeuw*, *De Ingenieur* en enkele andere doorgenomen, waarna hij zich in zijn verdere speurtocht heeft laten leiden door interessante onderwerpen en personen. Dat heeft geresulteerd in een boek met twee delen. Het eerste deel behandelt de bijdrage van de beoefenaars der natuurwetenschappen aan het debat over maatschappelijke vraagstukken. Baneke leidt de lezer hierin met vaste hand – en met fraaie overgangen van hoofdstuk naar hoofdstuk – langs moderniteit en cultuurkritiek, wetenschappelijke vorming versus algemene vorming, de verhouding tussen zuiver en toegepast, of toepasbaar, onderzoek en de verhouding tussen de universiteiten en hogescholen, welke laatste de voorlopers waren van de huidige technische en landbouwuniversiteiten.

In het tweede deel is Banekes hand iets minder vast. Het onderwerp is ook abstracter: het gaat over het streven naar synthese. Daarmee werd een wijsgerig systeem of stelsel bedoeld, waarin wetenschap en levens- en wereldbeschouwing werden geïntegreerd. Het uitgangspunt in dit debat was een vrijwel door alle deelnemers beleden bankroet van de wetenschap, dat wil zeggen van het negentiende-eeuwse positivisme, materialisme en determinisme. Bepaald interessant in dit deel zijn de reacties op Einsteins relativiteitstheorie. Sommigen vonden dat maar wiskundig gegoochel. Voor anderen echter was zij een wapen tegen determinisme en voor 'personalisme'.

Baneke dateert het bankroet van positivisme en materialisme rond 1900. Daarom markeert dit jaartal het begin van zijn studie. Maar de afkeer van het positivisme als gemeenschappelijk kenmerk bevredigt mij niet helemaal. Ik mis hier iets. Wie de groep bekijkt, ziet dat de smaakmakers ervan studeerden in de jaren negentig van de negentiende eeuw. In de korte tijd die was verstreken sinds bij wet van 1876 de weten-

schappelijke vorming van studenten tot doel van de studie was verheven, was aan de universiteiten wetenschappelijkheid de norm geworden. Voor de studenten van de jaren negentig, die studeerden bij hoogleraren die de grondleggers waren van Nederlands tweede gouden eeuw, was die eenzijdig wetenschappelijke vorming echter niet voldoende. Zij waren bevoegen door een religieus engagement, door het socialisme of door de kunst. Tijdgenoten merkten al op dat deze generatie studenten het leven zo serieus nam. Baneke constateert zelf (p. 14) dat hun publicaties ook later leden onder loodzware ernst. Het meest opmerkelijke van de hier besproken groep is misschien wel dat zij hun engagement hun leven lang trouw bleven.

P.J. Knegtman
Universiteit van Amsterdam

Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (Zwolle: Oranje-Nassau Groep/Waanders Uitgevers, 2009), ISBN 978 90 4008 572 7.

Vijfendertig jaar na sluiting van de Oranje-Nassaumijnen, is in opdracht van zijn rechtsopvolger, het investeringsbedrijf Oranje Nassau Groep bv, een bijna 500 bladzijden tellende studie over de geschiedenis van de steenkolenwinning door dit grootste particuliere steenkolenmijnbedrijf verschenen. Willibrord Rutten, (SHCL, Maastricht) beschreef de periode van 1893 tot 1945 en Jan Peet (Universiteit Utrecht) nam de naoorlogse periode tot de sluiting van de laatste mijn in 1974 en de eindredactie voor zijn rekening. De belangrijkste bron voor het onderzoek vormde het archief van de Oranje-Nassaumijnen dat na de sluiting van de mijnen in de jaren zeventig was overgedragen aan het Rijksarchief in Maastricht.

Uitdrukkelijk benadrukken de auteurs de geschiedenis van de Oranje-Nassaumijnen te schrijven vanuit een breed perspectief van een bedrijfs- of ondernemingsgeschiedenis; de ontwikkeling van het bedrijf en de totstandkoming van het ondernemingsbeleid onder invloed van externe omstandigheden.

Als een rode draad loopt de relatie tussen de Oranje-Nassaumijnen en het steeds machtiger wordend staatsmijnbedrijf door het verhaal. De trage ontwikkeling van de Oranje Nassaumijnen in de oprichtingsfase lijkt een rol te hebben gespeeld in het besluit tot staatsexploitatie van steenkolenmijnen. De relatie tussen de buitenlandse eigenaren van het bedrijf, aanvankelijk Duitse mijnbouw pioniers en sinds 1908 het Franse De Wendelconcern dat op zoek was naar cokeskolen en de Staat, als mede exploitant en concurrent in de directe omgeving, was sinds het begin moeizaam.

Doelstelling van de overname van de Oranje-Nassaumijnen door De Wendel was niet winstgevend kolenmijnen te verwerven of marktaandelen op de Nederlandse kolenmarkt, maar productie van cokeskolen om daarmee het rendement van het eigen staalbedrijf te verhogen. Het bedrijf paste echter niet binnen de 'core business' van De Wendel omdat het tegen de verwachtingen in, geen aantrekkelijke reserves aan vetkolen bezat. De Oranje-Nassaumijnen waren desondanks 'de beste miskoop aller tijden'. Het huis de Wendel verdiende aan de Eerste Wereldoorlog niet alleen dankzij zijn kolen- en staalbedrijven in Duitsland en Frankrijk maar ook door de huisbrandkolenvoorziening in het neutrale Nederland. De Oranje-Nassaumijnen konden daarvoor direct na de Eerste Wereldoorlog al volledig worden afgeschreven.

De Wendel voerde volgens de auteurs “een traditioneel paternalistisch beleid”. Francois de Wendel wordt in de Franse historische literatuur beschouwd als een patriarchale ondernemer. Dat heeft echter uitsluitend betrekking op zijn lokale optreden als staalmagnaat in Joëuf. De marges voor mijnondernemers waren vrijwel altijd smal, gezien de hoge kapitaalinvesteringen, de lange, niet productieve ontwikkelingsperiode van een kolenmijn, de hoge vaste lasten en het weinig aantrekkelijke ondergrondse werk. De omvang van de bedrijven, de aard van het werk en de organisatiestructuur van de moderne steenkolenmijnbouw lieten in de twintigste eeuw geen ruimte voor negentiende-eeuws paternalisme.

Hoewel het belangrijke archief van de ondernemersvereniging van de particuliere mijnen (GSL) en dat van zijn opvolger volgens het bronnenoverzicht geraadpleegd werden, is daar in het notenapparaat weinig van terug te vinden. Dat is een gemiste kans want studie van het rijke archief van de op initiatief van de directie van de Oranje-Nassaumijnen tot stand gekomen vereniging van particuliere mijnen is onmisbaar voor een schets van de ontwikkeling van de steenkolenmijnen.

Opmerkelijk is dat een kritische analyse van het ondernemersgedrag in deze studie ontbreekt hoewel daar meer dan voldoende aanleiding voor bestaat. Waarschijnlijk bestaat er zelfs meer dan een halve eeuw na aankondiging van de sluiting van de mijnen bij de opdrachtgever daaraan geen behoefte. Zo gaan de auteurs vrijwel volledig voorbij aan de consequenties van beleid van de Oranje-Nassaumijnen in de jaren dertig. Ook vanuit bedrijfseconomisch perspectief was dat beleid volgens tijdgenoten kortzichtig en schadelijk voor de bedrijfsbelangen op langere termijn. Niet alleen door de roofbouw die werd gepleegd op de ondergrondse kolenvoorraden maar ook doordat de ondernemers rationalisaties doorvoerden die het vertrouwen van de werknemers ondermijnden en daardoor op langere termijn contraproductief waren.

Hoe voorzichtig en met hoeveel begrip voor de eigenaren de auteurs het beleid van de Franse bestuurders schetsen tijdens de periode van mijnsluitingen, de lezer blijft met de indruk achter dat het concern De Wendel nooit oprecht van plan was zich nog actief te bekommeren om het scheppen van nieuwe werkgelegenheid in Limburg en een meer lucratieve bestemming vond voor de honderden miljoenen guldens die Den Haag ter beschikking stelde. Andere mijnen, zoals Laura en Vereeniging en de Staatsmijnen volgden een beleid dat meer rekening hield met de regionale belangen. Dat de Wendel olie- en gasbelangen kon verwerven dankzij de steungelden die het kreeg voor de sluiting van de mijnen voor het scheppen van nieuwe werkgelegenheid in Limburg was volgens de Rekenkamer niet ongeoorloofd, maar het was zeker niet de beoogde primaire bestemming voor de financiële ondersteuning door de staat.

De auteurs schetsen een boeiend beeld van de langdurige relatie tussen het belangrijkste particuliere moeder- en dochterbedrijf in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie. Maar de in de inleiding beloofde breed opgezette bedrijfsgeschiedenis van de Oranje-Nassaumijnen biedt de studie niet. Daartoe ontbreken belangrijke thema's in het ondernemersbeleid en hadden de niet-economische omgevingsfactoren waarbinnen de Oranje-Nassaumijnen opereerden meer aandacht moeten krijgen. Opvallend vaak interpreteren de auteurs doelstellingen, beleid en optreden van de eigenaren en directies van de Oranje-Nassaumijnen positief ook op momenten dat de lezer eraan twijfelt of een alternatieve interpretatie niet ook mogelijk is. Een bijdrage aan de geschiedenis van de moderne mijnindustrie in Nederland vormt dit fraaie ontworpen boekwerk echter – ondanks alle kritiek – zonder meer.

Job Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560* (Hilversum: Verloren, 2008) 335 p.
 ISBN 978 90 8704 033 8. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden 2007.

Tussen de late veertiende en de tweede helft van de zestiende eeuw ondergingen de Nederlanden enkele diepgaande maatschappelijke veranderingen. Op politiek vlak vormde zich een uitgestrekt en aaneengesloten landencomplex onder Bourgondisch en Habsburgs bestuur, in economisch opzicht verschoof het commerciële zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen en onderging de Hollandse economie een fikse groeispurt. Job Weststrate onderzoekt welke invloed deze ontwikkelingen uitoefenden; niet op de dominerende regio's die aan de top meedraaiden maar op de aanpalende gebieden die zelf met stagnatie te kampen hadden. Het resultaat is *In het kielzog van moderne markten*, een studie van de handel en het transport op de Rijn, de Waal en de IJssel tussen circa 1360 en 1560. Was de historiografie van dit rivierengebied, dat grofweg het hertogdom Gelre en het Oversticht omvatte, omwille van politieke motieven en de diepgewortelde Duitse traditie van de regionale geschiedschrijving, van oudsher sterk op Keulen en de Neder-Rijn georiënteerd, dan legt Weststrate vooral de klemtoon op de rol van de Oostelijke Nederlanden als transitregio tussen het westen van het huidige Duitsland en de Hollandse steden. Dit onderbouwt hij op kwantitatieve wijze, vertrekkende van de rekeningen van de landsheerlijke Gelderse tolleren. Op basis van de beschikbaarheid van dit bronnenmateriaal komt de auteur tot drie meetmomenten, die in sterke mate de opbouw van het boek hebben bepaald.

In een inleidend hoofdstuk komen de commerciële netwerken aan bod waarvan de betrokken steden in de onderzochte periode deel uitmaakten. Verfrissend is vooral de ruime interpretatie die Weststrate, in navolging van Hanzehistoricus Walther Stein, hanteert. Tot de Hanze, zo betoogt hij, hoorden niet enkel de steden die officieel tot dit verbond waren toegetroten maar alle steden die van de Hanzevoorrechten gebruik maakten. Aangezien ook Hollandse steden voor 1400 in die situatie verkeerden, dient de vaak geopperde tegenstelling tussen Holland en de Hanze in deze periode sterk te worden genuanceerd. Vanaf de vijftiende eeuw vond echter wel een verwijdering tussen de twee plaats, die de tussenliggende Oostelijke Nederlanden in een moeilijk parket bracht. Het noopte de regio voor de volledige duur van de onderzochte periode tot een pragmatische koers, waarbij, afhankelijk van de noden van het moment, een beroep werd gedaan op het ene of het andere netwerk. Wat hiervan de gevolgen waren voor de eigen Gelderse en Overstichtse economie wordt slechts zijdelings aangeraakt.

De eerste periode die Weststrate nader onder de loep neemt, zijn de jaren 1388-1399, waarbij veel aandacht uitgaat naar de administratieve setting waarbinnen de Gelderse tolrekeningen tot stand kwamen. Zoals ook zal gebeuren bij de kwantitatieve analyse van de twee andere meetmomenten, wordt een onderscheid gemaakt tussen de goederenstroom stroomafwaarts, waarvan Rijnwijn de hoofdmoot vormde; stroomopwaarts, bestaande uit hout, vis, boter en kaas; en in beide richtingen, waarbij vooral graan werd vertold. Opgemerkt dient dat het handelsverkeer van het westen van Duitsland naar Holland beduidend groter was in omvang dan dat in omgekeerde richting, iets wat ook in de volgende eeuwen zo zou blijven.

De keuze voor het tweede meetmoment, de periode 1438-1440, is vooral ingegeven door het woelige klimaat dat toen in Noordwest-Europa heerste: Engeland bond de strijd aan met de Bourgondische hertog, die zelf af te rekenen had met het revol-

terende Brugge, draaischijf van de internationale handel. Daarbovenop sluimerden spanningen tussen de Hollandse en de Wendische steden en deden zich massale graantekorten voor. Opmerkelijk genoeg bleven de gevolgen van dit alles voor het goederentransport op de Rijn, de Waal en de IJssel eerder beperkt. Dat dit deel van het boek bij gebrek aan ander bronnenmateriaal enkel op de gegevens uit Lobith is gebaseerd, doet niets af aan deze bevindingen, aangezien dit tolstation door haar ligging vrijwel het gehele handelsverkeer op de Rijn zag passeren. Van het kwantitatieve stramien wordt even afgeweken in hoofdstuk zes, een casestudie van het conflict tussen Deventer, de belangrijkste jaarmarktstad in Gelre en het Oversticht en Holland tussen 1440 en 1475. Pas hier komt ten volle tot uiting hoe sterk de Oostelijke Nederlanden en de economisch ontluikende Hollandse steden al op elkaar waren aangewezen.

In 1543 lijfde Karel v met Gelre ook het laatste van de Nederlandse vorstendommen in. Hierop werd het Gelderse domeinbeheer, inclusief dat van de riviertollen, op Habsburgse leest geschoeid. Het gevolg was een professionalisering en een strakkere controle van de administratie, die de transparantie van de Gelderse tolrekeningen aanzienlijk ten goede kwam en een gedetailleerder beeld oplevert van de doorvoerhandel in het rivierengebied tijdens de jaren 1543-1557 dan tijdens de twee vorige meetperiodes. De krachtlijnen van die handel blijven evenwel dezelfde als in de veertiende en vijftiende eeuw, wat ons meteen bij de conclusies van het boek brengt: gedurende de ganse onderzochte periode gaf het goederenverkeer over de Rijn, de Waal en de IJssel blijk van een opmerkelijke continuïteit, enkele kleinere fluctuaties niet te na gesproken. Waarin zich wel betekenisvolle veranderingen voordeden, was de organisatie van de scheepvaart: was de grens tussen transporteurs en kooplieden in de veertiende eeuw nog zeer vaag, dan trad vanaf de vijftiende en zeker de zestiende eeuw een uitbreiding en verzelfstandiging van de transportsector op.

Een niet geringe verdienste van *In het kielzog van moderne markten* is de bijzonder consciëntieuze manier waarop Job Weststrate omspringt met zijn bronnenmateriaal. Voortdurend wijst de auteur op de beperkingen van de Gelderse tolrekeningen als bron en hoed hij zich voor al te voorbarige conclusies. Dat deze omzichtigheid hem niet heeft belet een zeer overtuigend beeld te schetsen van de transithandel in de Oostelijke Nederlanden tijdens het einde van de middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd, strekt enkel tot aanbeveling.

Bart Lambert

Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent

H.T. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Universiteit Groningen en Leeuwarden: Copyright Harm Nijboer, 2007) 177 p. ISBN 978 90 3673 174 4.

De geschiedenis van het verbruik is een onderwerp dat de laatste dertig jaar een volwaardige plaats heeft veroverd binnen het wetenschappelijke bedrijf. Baanbrekend boedonderzoek van Jan de Vries uit 1975 werd binnen het Nederlandstalige taalgebied opgevolgd door de al even inspirerende werken van Thera Wijzenbeek-Olthuis, Anton Schuurman, Hester Dibbits, Bruno Blondé en vele andere specialisten van de materiële cultuur. Vraag is dan ook of andermaal ploegen op een al vele malen omgewoeld veld nog enige stijgende meeropbrengsten kan genereren. De auteur van *De*

fatsoenering van het bestaan meent in elk geval van wel. Dit in eigen beheer uitgegeven proefschrift van Harm Nijboer oogt misschien mager qua omvang, het staat niettemin bol van ambities. De schrijver toont bijvoorbeeld overtuigend aan dat de kwantitatieve basis van oudere studies vaak slechts op los zand berust, althans volgens de regels van de statistiek. Hierover windt Harm zich mild polemissch op, en hij raadt dan ook iedere historicus aan 'dringend [...] eens een handboek statistiek te bestuderen' (p. 138, eindnoot 1). Deze nieuwe studie naar consumptieontwikkelingen in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden wordt zo in de eerste plaats een oefening in adequate gegevensanalyse. En daarin spiegelt de auteur zich aan het wel meer rigoureuze onderbouwde inventarissenonderzoek van Britse en Amerikaanse onderzoekers, zoals Carole Shamas en Mark Overton.

Na een eerste hoofdstuk ('Kader') waarin concepten, bronnen en dataset inzichtelijk worden toegelicht, volgt dan het tweede, belangrijke hoofdstuk ('Trends en patronen') waarin het lijkt alsof Harm Nijboer boedelhistorici een methodologisch geweten wil schoppen. Anders dan in het verleden zal de auteur trends en patronen 'op wetenschappelijke wijze detecteren' (p. 64 en 119) en een echte 'formele toetsing' (p. 17) van zijn hypothesen doorvoeren. Overtuigd van zijn kwantitatief gelijk verklaart hij triomfantelijk dat 'voor het eerst statistisch bewijs is geleverd' (p. 70 en 120) voor de in talrijke tabellen en grafieken gevatte consumptieontwikkelingen. Inderdaad, de nodige rekenkundige berekeningen bewijzen meermaals de statistische bekwaamheid van de schrijver. En hoewel de lezer soms gebukt gaat onder het summier toegelichte jargon, zullen correlaties, regressieanalyses en significantietests de cliometrisch ingestelde wetenschapper meer dan tevreden stellen. *De fatsoenering van het bestaan* draagt dan ook sterk bij tot de geloofwaardigheid van gedegen kwantitatief onderzoek. Waar zeker historici zich nog eens durven verslikken in het verschil tussen elastiek en elasticiteit, bewijst Harm Nijboer dat het ook anders en beter kan. Maar leidt nu die nauwgezette methodologie tot fundamenteel andere en betere interpretaties dan in het verleden? Dat valt nog te bezien en is in elk geval de inzet van het meest uitgebreide, derde hoofdstuk waaraan het proefschrift zijn titel ontleent, 'Het fatsoeneringsproces'.

De 'fatsoenering van het bestaan' is een proces waarbij goederen niet langer werden verzameld om hun hoge restwaarde en waardevastheid, maar meer om hun 'fatsoen', te verstaan als de waarde van het ontwerp of de vervaardiging (p. 67). Concreet verwijst de auteur hier naar evoluties in de materiële cultuur waarbij bijvoorbeeld glas- en aardewerk in toenemende mate tin- en koperwerk verving, of waarbij de consument hoe langer hoe meer lichtere, minder duurzame en sneller aan de mode aan te passen textiel verkoos. Deze bevinding is op zich niet nieuw, maar al met minder statistisch klaroengeschal gedemonstreerd door tal van historici in Nederland, België en daarbuiten. Wel meent Nijboer dat blijkbaar niemand in de bestaande literatuur een verklaring heeft gezocht naar het 'waarom' van dergelijke transitieprocessen in vraag en smaak (p. 71). Nog afgezien van de correctheid van deze bewering (zie bijvoorbeeld p. 14-16), neemt het boek van dit punt af een gechargeerde wending. Weg is enige methodologische voorzichtigheid, weg enige strak volgehouden rigueur: de deuren worden wijd opengezet voor een 'theoretische uiteenzetting' waarbij de auteur kost wat kost wil komen tot een 'nieuw transitie-model' om evoluties in Leeuwarden te begrijpen. Niets meer, niets minder.

In dit opzicht is zijn poging om een samenhang te bewijzen tussen veranderende consumptiepatronen en een expanderende vermogensmarkt nog wel geslaagd. Een toename van het aantal kredietinstrumenten in de zeventiende eeuw zal inderdaad

effecten hebben gesorteerd op een afnemende behoefte van mensen om toch een deel van hun vermogen te beleggen in huishoudelijke goederen. Of deze ontwikkelingen nu daadwerkelijk causaal zijn gelieerd en hoe de lijnen van oorzaak en gevolg dan lopen, daarover is de auteur minder duidelijk. Het is immers maar de vraag of consumenten goederen altijd taxeerden als beleggingsinstrument, of de hen omringende wereld van goederen enkel economisch-rationeel gebruikten. Nijboer is zich er evenwel van bewust het fatsoeneringsproces ook sociocultureel te duiden. Daarvoor worden wars van enige kritische strengheid in snel tempo citaten uit diverse periodes en contexten bijeen gesprokkeld. Verwarrend is bovendien dat hij hier debatten opzoekt die meer vertellen over de morele ambiguïteit van krediet en de daaraan verbonden 'economy of obligation'. Het zo typerende netwerk van sociale relaties, steunend op vertrouwen en gebalanceerde reciprociteit, kan misschien wel veel vroegmoderne handelsbetrekkingen verklaren, maar lijkt ongeschikt om consumptiemotieven en preferenties an sich te duiden. Bovendien was in de zeventiende eeuw een dergelijke onderhandelingscultuur al lang in gebruik, zodat een verklaring van het fatsoeneringsproces vanuit een overgang van een 'ercultuur naar een contractualistische cultuur' (p. 119) wel zeer overtrokken aandoet.

Harm Nijboer heeft ervoor gekozen op de wetenschappelijke barricades te springen, wat hem lof, maar waarschijnlijk nog meer tegenwerpingen zal opleveren. Het is in dit opzicht jammer dat hij zijn terechte cliometrische kritiek helemaal laat ondersneeuwen door een opgeblazen verklaringsmodel. Kwantitatieve en kwalitatieve analyses moeten elkaar inderdaad aanvullen, maar voor dit laatste aspect had hij misschien beter de verdiensten van het vroegere boedelonderzoek wat meer serieus kunnen nemen.

Ilja Van Damme

Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen

Danielle van den Heuvel, *Women & Entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Amsterdam: Aksant, 2007) 334 p.
ISBN 978 90 5260 277 6.

Dit is een belangrijk boek. Het wil niets meer en niets minder dan nagaan wat nu precies de rol van handelsvrouwen was in de Republiek. Dit proefschrift van Danielle van den Heuvel wil daarenboven ook de factoren onderzoeken, die de commerciële activiteiten van vrouwen hebben gestructureerd en bepaald. Opnieuw een uitdagende vraag, gestoeld – zo blijkt al onmiddellijk uit de eerste pagina's – op de veronderstelling dat 'the Dutch miracle' toch voor een deel volgde uit een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen dan elders in Europa. Immers, volgens recente debatten zijn 'high rates of female labour participation and economic growth [...] often connected' (p. 18). Deze veronderstelling deelt het boek met het achterliggende onderzoeksprogramma dat binnen het IISG Amsterdam diverse jonge onderzoekers de kans geeft om onze kennis bij te spijkeren rond het belang en de evolutie van werkende vrouwen in het vroegmoderne Nederland (zie hiervoor meer uitgebreid <http://www.iisg.nl/research/womenswork.php>). De plaatsing van de auteur binnen deze onderzoekscontext verklaart ook onmiddellijk haar keuzes. *Women & Entrepreneurship* wil een lange periode bestuderen voor verschillende stedelijke (Amsterdam, Leiden en 's-Hertogenbosch)

én rurale gebieden (Graft, De Zijpe en Winkel). Bovendien wordt daarbij specifiek ingezoomd op ‘vrouwen in de handel’ in de meest brede betekenis van het woord, gaande van straatverkoopsters en vrouwen op de markt (hoofdstuk 3) over winkeliersters (hoofdstuk 4) tot zelfs vrouwen die participeerden in groothandel en financiewezen (hoofdstuk 6). Gebruikte bronnen zijn hoofdzakelijk kwantitatief (zoals belastinglijsten en volkstellingen), aangevuld met een caleidoscoop aan kwalitatieve bronnen (rechtsdocumenten, reisverslagen, moralistische traktaten, enzovoort). Een en ander heeft als gevolg dat uiteenlopende culturele, sociale en economische aspecten in hoog tempo de revue passeren. Soms te snel: vooral hoofdstuk een kreunt onder de ambities om zowel beeldvorming van vrouwen, hun toegang tot opleiding en training en hun juridische positie in verband te brengen met de economische mogelijkheden van vrouwen op commercieel gebied. Elk van die deelaspecten had wellicht een meer diepgaand deelonderzoek verdiend, want nu geeft die overvloed aan inzichten op nog geen vijftig pagina's een onverzadigd gevoel. De auteur gebruikt hier noodgedwongen inzichten van andere onderzoekers, zodat het geheel uiteindelijk leest als één uitgesponnen proloog.

Niettemin blinkt Danielle van den Heuvel uit in frisse analysekracht en helder redeneervermogen. Wellicht is de auteur op haar best wanneer ze ‘gevestigde’ stellingen uit de bestaande literatuur te lijf gaat, gewapend met nieuwe data, knappe argumentaties en verrassende interpretaties. Illustratief is bijvoorbeeld hoofdstuk vijf waarin de invloed van consumptieveranderingen en productspecialisaties wordt verbonden aan veranderende posities van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt. Vaak wordt op dit vlak beweerd dat consumptieontwikkelingen hebben geleid tot een segmentering van de markt waarbij vrouwen zich wierpen op de verkoop van ‘vrouwelijke’ producten (zoals kant of thee) en mannen op de verkoop van ‘mannelijke’ items (zoals koffie en tabak) (p. 180-181). Die gendergerelateerde voorkeuren gaan wel ten dele op, maar moeten volgens van den Heuvel toch gecorrigeerd worden volgens de aard van de vraag, en de rijkdom en huwelijkse staat van de verkoopster in kwestie (p. 221-222 en 269-271). In passages als deze weet *Women & Entrepreneurship* voortdurend uit te dagen en stemmen tal van overzichtelijke tabellen en empirisch, onderbouwde conclusies – verwoord in verzorgd, zakelijk Engels – tot herlezing van oudere wijsheden. En ook in passages als deze overstijgt Danielle van den Heuvel het bekende euvel dat zogenaamde ‘nieuwe gender-geschiedenis’ achteraf toch weer ‘oude vrouwengeschiedenis’ blijkt te zijn.

Inderdaad, vrouwengeschiedenis zal pas haar etiket van ‘geschiedenis van, voor en door vrouwen’ achter zich laten wanneer wordt ingezoomd op bredere vraagstellingen die ‘toevallig’ ook gender-verschillen aan de oppervlakte brengen. In dat opzicht staat de spanningsboog van het besproken boek niet altijd even strak: de historiografische veronachtzaming van de rol van vrouwen brengt haar soms tot al te evidente conclusies (bijvoorbeeld dat instituties zoals gilden direct of indirect vrouwen discriminerden. De vraag is niet of ze dit deden, maar wat dit ons kan leren over de perceptie van arbeid in het algemeen en over de verdeling van vrouwen- en mannenwerk in het bijzonder). Elders worden de ‘echt’ grote debatten pas veel te laat en te kort weer opgerakeld. Zo ‘vergeet’ de auteur om de in het begin van het boek geponeerde causaliteit tussen economische groei en vrouwenparticipatie continu te behandelen. Pas helemaal op het einde wordt geconcludeerd: ‘The Dutch Golden Age was thus not the Golden Age of female entrepreneurship; that arose approximately a century later’ (p. 277). Dus tijdens de ‘crisisjaren’ van de achttiende-eeuwse Republiek lag de participatie

van vrouwen gevoelig hoger dan een eeuw voordien: voorwaar een opzienbarende vaststelling die zeker meer plaats had verdiend. Verder moet ook nog blijken of die 'mirakeconomie' van het vroegmoderne Nederland betreffende vrouwenparticipatie echt meer 'modern' was dan pakweg Engeland, Frankrijk of het latere België. Daarvoor is het internationaal comparatieve deel uiteindelijk te weinig uitgewerkt in heel het boek – wat de auteur overigens ruitelijk toegeeft (p. 275-276).

Dergelijke kanttekeningen mogen de geïnteresseerde lezer echter niet afschrikken om *Women & Entrepreneurship* snel in huis te halen. Het is een uitstekend werk, met een belangrijk onderwerp, vol interessante bevindingen. Danielle van den Heuvel is een onderzoeker om in de gaten te houden, wat al bleek uit tal van wetenschappelijke onderscheidingen die haar te beurt vielen.

Ilja Van Damme

Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen

Jelle Haemers, *De Gentse Opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal* (Kortrijk-Heule: U.G.A., 2004) 503 p.
ISBN 90 6768 629 8.

Met zijn studie over de Gentse Opstand (1449-1453) zet de jonge historicus Jelle Haemers een stevig verankerde onderzoekstraditie aan de Gentse universiteit voort. Verschillende Gentse historici verdienden in het verleden hun strepen met de studie van opstanden. Uit de inleiding van zijn boek blijkt dat de auteur daar de vruchten van heeft kunnen plukken. Toch profileert hij zich duidelijk door op de niches binnen het bestaande onderzoek te wijzen. De opmerkelijkste lacune is volgens hem de geringe aandacht voor de rol van de stedelijke middengroepen. Daarmee sluit de auteur aan bij een relatief nieuwe trend in de sociale geschiedenis, die een belangrijke rol toekent aan deze groepen. Het boek ontpopt zich daardoor tot een intelligente combinatie van politieke en sociale geschiedenis.

Na een inleidend hoofdstuk met de probleemstelling, volgen twee lange hoofdstukken met achtergrondinformatie. Eerst wordt aan de hand van een sociaaleconomisch verklaringsmodel de politiek-institutionele geschiedenis van het vijftiende-eeuwse Gent uit de doeken gedaan. De ongunstige economische situatie van de veertiende eeuw had immers tot sociale onrust geleid, die een ingrijpende politiek-institutionele verschuiving veroorzaakte. In de praktijk kwam dit neer op een grotere inspraak van de ambachten. De oude stedelijke elite bleef echter het sociale en politieke landschap domineren waardoor middengroepen en proletariaat steeds meer gefrustreerd raakten. Deze sluimerende breuklijn werd nog versterkt toen de ambachten vanaf de vijftiende eeuw de vruchten plukten van de heroriëntering van de Gentse economie waardoor hun aspiraties verhoogd werden.

In het derde hoofdstuk schetst Haemers het debat rond het staatsvormingsproces. Hier baseert de auteur zich op de bestaande literatuur over dit onderwerp. Hij volgt de traditie van de 'Gentse historische school' en betoogt dat de invloed van de Bourgondische staat enorm toenam gedurende de vijftiende eeuw. Pas na 150 inleidende bladzijden komt de lezer meer te weten over de aanleiding tot de Gentse Opstand. De verkiezing van een nieuwe schepenvank in augustus 1449 blijkt aan de basis te liggen van het hele gebeuren. De hertog van Bourgondië stuitte toen op verzet, omdat hij de

aanstelling van een aantal particularistische leden van de stedelijke middengroepen probeerde te beletten. De gegoede middenklasse voelde zich door deze actie bekritiseerd en mobiliseerde haar achterban. Daarmee was de aanzet gegeven voor een vijf jaar durend conflict.

In de volgende hoofdstukken over de Gentse Opstand komt duidelijk naar voren dat de auteur zeer veel archiefmateriaal heeft doorgenomen. In totaal verzamelde hij prospografische gegevens over maar liefst 450 personen. Zijn studie bevat daarom een schat aan informatie over het vijftiende-eeuwse Gent. Af en toe duizelt het de lezer wel eens voor de ogen wanneer de auteur nóg maar eens nieuwe namen ten tonele voert. Bovendien kunnen er vragen worden gesteld bij de gebruikte netwerkanalyse. Zo zal niet iedereen de auteur volgen als die bestellingen van drank en bier bij eenzelfde persoon een vorm van patronage noemt. Ook andere economische transacties worden door de auteur te snel als netwerkvorming gezien. Familiebanden worden bijvoorbeeld gelijkgeschakeld aan politieke gelijkgezindheid, terwijl elders blijkt dat zoiets niet altijd vanzelfsprekend was. Gerechtelijke ambtenaren worden dan weer steevast als hertogelijke pionnen gezien, terwijl ook die visie nogal deterministisch is en zeker niet altijd opgaat. Dergelijke uitgangspunten sturen de analyse sterk in een welbepaalde richting.

Ondanks een overdonderende hoeveelheid archief- en feitenmateriaal is Haemers' boek geen ouderwetse *histoire événementielle* geworden. Uiterst interessant zijn de passages waarin de auteur het Gentse 'Artevelde-model' van stedelijke opstanden beschrijft. Volgens Haemers verliepen de middeleeuwse opstanden in Gent immers volgens een min of meer vast stramien. Om de achterban gunstig te stellen voerden de opstandige regimes steevast een erg sociaal beleid met lage voedselprijzen en stijgende uitgaven voor de armenzorg. Haemers besluit zijn boek met een aantal hoofdstukken waarin hij het einde van de Gentse Opstand beschrijft. Uiteindelijk wist de Bourgondische hertog voldoende geldmiddelen te verzamelen om een leger op de been te brengen dat de opstandelingen op de knieën kreeg. Haemers plaatst de bestraffing van de Gentse Opstand in het kader van het staatsvormingsproces. De stedelijke privileges werden ingeperkt en de oude stedelijke elite werd opnieuw stevig in het zadel gezet. De stedelijke middengroepen moesten hun ambities opbergen, want de rol van de ambachten werd danig ingeperkt. De auteur betoogt dat dit wijst op de groeiende invloed van de centrale staat vanaf de vijftiende eeuw.

Maarten Van Dijck

Centrum voor Stads geschiedenis, Universiteit Antwerpen

Aukje Zondergeld-Hamer, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum: Verloren, 2006) 400 p. ISBN 90 6550 935 6.

De handelseditie van de dissertatie van Aukje Zondergeld-Hamer stelt ons beeld van het armoedeprobleem tijdens het ancien régime opnieuw weer wat scherper. Het jarenlang onophoudelijke ploeteren in het Weespse gemeentearchief heeft duidelijk zijn vruchten afgeworpen, want de armenzorg in dit kleine Hollandse stadje wordt in al zijn facetten beschreven. Bovendien gaat de kennis van de auteur veel verder dan de lokale armenzorg, ook een groot stuk van de economische, religieuze en politieke geschiedenis van Weesp komt aan bod.

De lange behandelde periode van 1590 tot 1822 heeft het voordeel dat de armenzorg duidelijk naar voor komt als een dynamisch gegeven. De veranderende economische conjunctuur dwong de stedelijke en kerkelijke instellingen er immers toe om hun beleid telkens weer aan te passen aan nieuwe noden. Om dit historische proces nog meer in de verf te zetten, koos de auteur ervoor om het boek in twee grote delen op te splitsen. In het eerste stuk wordt de armenzorg in Weesp besproken tijdens de economisch vrij gunstige jaren tussen 1590 en 1743. Het tweede deel behandelt de periode van neergang na 1743. Aan de hand van zowel kwantitatieve als kwalitatieve gegevens onderbouwt de auteur de keuze voor deze breuklijn. Daardoor wordt ondermeer duidelijk dat de sociale verhoudingen grondig veranderden in Weesp tijdens de achttiende eeuw. Een diepgaande economische crisis zorgde ervoor dat de kloof tussen arm en rijk serieus toenam. Die evolutie had uiteraard ook gevolgen voor de armenzorg. Terwijl de budgetruimte voor de bedelingen inkromp door de stijgende graanprijzen, veroordeelde de economische crisis een groot deel van de bevolking tot een leven in armoede. Dat leidde ertoe dat tijdens de negentiende eeuw 43 procent van de bevolking sporadisch behoefte had aan ondersteuning om de eindjes aan elkaar te knopen, tien procent van de bevolking was zelfs constant op de armenzorg aangewezen.

De sterkte van deze studie zit ongetwijfeld in de enorme berg archiefmateriaal die de auteur wist te verwerken. Geen enkel element van de lokale armenzorg ontsnapt aan de aandacht. Dat zorgt ervoor dat het boek ook minder voor de hand liggend materiaal bevat. Zo bevat hoofdstuk acht een schat aan informatie over de voedselpatronen in de stedelijke gast- en weeshuizen. Uiterst interessant is bijvoorbeeld de passage waarin de auteur de verspreiding van de aardappel in Weesp beschrijft. Smaakveranderingen en een levendige interesse voor nieuwe ingrediënten speelden een even grote rol als de zoektocht naar goedkope substitutieproducten voor het dure graan. Dit soort van lange uitweidingen, breken het verhaal soms, maar ze hebben zeker ook een toegevoegde waarde. Bovendien komt de auteur daardoor niet in een soort van materialistisch determinisme terecht, een val waar veel sociaal-economische historici wél intrappen.

Ondanks deze veelzijdige benadering, heeft Aukje Zondergeld-Hamer vooral veel aandacht voor het puur beschrijvende, institutionele aspect van de armenzorg. De belangrijkste conclusies van deze studie bevinden zich dan ook op dat vlak. Zo weet de auteur erg overtuigend aan te tonen dat de armenzorg gedurende het hele ancien régime een lokale aangelegenheid bleef. De beperkte pogingen van de centrale overheid om greep te krijgen op het sociale beleid van de steden liepen allemaal op een mislukking uit. Pas tijdens de negentiende eeuw kon de centrale overheid de controle op de armenzorg opvoeren door middel van de oprichting van landbouwkolonies voor armen en het invoeren van toezicht op de lokale financiën. Van dergelijke overheidsbemoeienis was vóór 1800 absoluut geen sprake. In tegendeel, de stedelijke bestuurders schoven de zorg voor de armen zelfs door naar de verschillende diakonien, waardoor de armenzorg als het ware een semi-private aangelegenheid werd. Tekenend voor deze evolutie zijn de pogingen die de stedelijke overheid ondernam om de financiële hulp aan de gereformeerde diakonie tot een minimum te beperken. De katholieke en lutherse gemeenschappen konden overigens in ieder geval al op weinig ondersteuning rekenen, omdat alleen de gereformeerde diakonie als een volwaardige godsdienst werd beschouwd. Opvallend is daarom de vaststelling dat de gereformeerde diakonie niet meeging in dit discriminerende beleid. Zij maakte er vaak geen probleem van om andersgelovigen hulp te geven. Pas vanaf de achttiende

eeuw zouden een chronisch geldgebrek en de groeiende levensbeschouwelijke tegenstellingen een einde maken aan deze tolerante houding.

Hier en daar zijn er een aantal fouten in het boek geslopen. Zo stelt de auteur enkele keren vast dat vanaf de zestiende eeuw bedelen verboden was in de Nederlanden. Dat klopt hoegenaamd niet: hulpbehoevenden konden nog steeds van stadswege toestemming krijgen om te bedelen. Wel was het zo dat alle andere meerderjarige werklozen niet meer van giften mochten leven. Ook de zogenaamde ‘typisch Nederlandse stedelijke vorm van armenzorg’ (p. 370) waarnaar de auteur meermaals refereert, is een illusie. De verschillen met de katholieke steden waren vaak klein. Verder zijn er een aantal belangrijke hiaten in de bibliografie. Zo ontbreken een aantal standaardartikelen van grote namen als Hugo Soly, Walter Prevenier en Wim Blockmans. Opvallend is ook de strenge kritiek op het werk van Marco van Leeuwen. Zijn studie over de Amsterdamse armenzorg wordt voortdurend onderuit gehaald, zonder dat Zondergeld-Hamer er zich rekenschap van geeft dat een klein stadje als Weesp – met slechts 3.000 inwoners – absoluut niet te vergelijken is met een handelsmetropool die massa’s immigranten te verwerken kreeg. Ondanks een paar inhoudelijke bezwaren, moet toch vooral worden gezegd dat Zondergeld-Hamer een uiterst gedegen onderzoek heeft gedaan, waarin een schat aan empirisch materiaal is verwerkt.

Maarten F. Van Dijk

Centrum voor Stadsgechiedenis, Universiteit Antwerpen

Jo Deforme, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914*. KADOC-Studies, 32 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2007) 512 p. ISBN 978 90 5867 626 9.

Over de oorsprong en ontwikkeling van sociale politiek is al veel wetenschappelijke inkt gevloeid. Terwijl een eerste groep onderzoekers zich richt op sociaaleconomische moderniseringsprocessen tegen de achtergrond van de negentiende-eeuwse industrialisering, verklaren andere auteurs de totstandkoming van sociale wetgeving vanuit de politieke mobilisatiekracht en de invloed van een sterker wordende arbeidersbeweging. Een derde categorie redeneert vanuit een toenemende bureaucratisering en centralisering van overheidsinstellingen en de ontplooiing van hun administratieve verantwoordelijkheden in de aanpak en de uitwerking van sociaal beleid. Al deze verklaringsmodellen kunnen op verschillende punten worden genuanceerd, geamendeerd en vaak zelfs gecombineerd. De Amerikaanse historische sociologen Theda Skocpol en Dietrich Rueschemeyer bijvoorbeeld brengen in hun *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policies* (1996) politieke transformatieprocessen in verband met de verspreiding van nieuwe ideeën en kennis over de sociale kwestie door wetenschappers en beleidsexperts. Skocpol en Rueschemeyer stellen expliciet de vraag hoe de sociale dilemma’s van de negentiende-eeuwse industrialisatie het denken over de veranderingen in het sociale en economische leven beïnvloedden en hoe die nieuwe kennis en visies sociale wetgeving effectief stuurde. De ideeënhistorische invalshoek staat ook centraal in het boek van Jo Deforme, gebaseerd op zijn doctoraatsverhandeling waarmee hij in 2004 promoveerde aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Uit de ketens van de vrijheid bestudeert de onderliggende argumentaties en ideeën van de voornaamste theoretische denkers en politieke besluitvormers in de Belgische

debatten over sociale politiek tussen 1880 en de Eerste Wereldoorlog. Centraal staat de aandacht voor de bredere ‘politieke cultuur’, een concept dat de laatste jaren erg *en vogue* is geraakt in historisch onderzoek. Hierbij heeft men aandacht voor de politieke theorie achter sociaal beleid, met specifieke aandacht voor de netwerken en contacten tussen deskundigen in de sociaal-politieke materie. De keuze voor een politiek-culturele benadering van sociaal beleid is verdienen, omdat dit onontgonnen terrein is voor Belgische sociale historici. Het boek vertelt een hoofdzakelijk chronologisch verhaal met een thematische onderbouw. Na een ideeënhistorische voorgeschiedenis over de visie op arbeid in de volle negentiende eeuw, vangt de auteur zijn verhaal aan met het arbeidersprotest van 1886; voor België hét ‘breukjaar’ in de sociale kwestie. De nieuwe politieke groepen die elk vanuit hun eigen ideeëngoed antwoorden formuleerden via hun nieuw veroverde positie in het parlement (christendemocraten, progressieve liberalen en socialisten) komen uitgebreid aan bod in het derde hoofdstuk. De volgende hoofdstukken behandelen de diverse segmenten van sociale politiek (bijvoorbeeld vrouwen- en kinderarbeid, veiligheid op de werkvloer, arbeidsongevallen, arbeidsduurbeperving) in de periode tot aan de oorlog.

Dit boek toont overtuigend aan dat er aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw een fundamentele kentering optrad in de inhoud en de visie op sociaal beleid in België. De liberale politieke cultuur gebaseerd op individuele verantwoordelijkheid en vrijheid van arbeid maakte gaandeweg plaats voor principes van sociale solidariteit en verzekering. Deferme stelt dat dit geen lineair proces was. Enerzijds bestonden er duidelijke verschillen tussen de diverse segmenten van de sociale politiek (bijvoorbeeld tussen arbeidsongevallen en sociale verzekeringen), anderzijds bleef het vrijheidsprincipe nog lang doorwerken, getuige het principe van de gesubsidieerde vrijheid zoals dat vooral door de katholieken werd gepromoot. Hierbij gaf de overheid financiële steun aan vakbonden en mutualiteiten voor de inrichting van sociale beschermingsinitiatieven, zoals (niet-verplichte) verzekeringen, in plaats van deze zelf te organiseren.

Methodologisch zweert de auteur bij een klassieke bronnenanalyse van onder meer parlementaire debatten, beleidsvoorbereidende gremia als de Hogere Arbeidsraad, periodieken, geschriften van wetenschappers en politieke denkers en hun debatgroepen. Een onderzoek naar de politieke cultuur van sociaal beleid leende zich uitstekend voor een discoursanalyse, iets waaraan Deferme zich duidelijk niet heeft willen wagen. Een systematische discoursanalyse had de auteur ook geholpen zich scherper te concentreren op de kern van zijn betoog en minder breed uit te waaiëren naar algemeen bekende informatie.

In dit boek wil de auteur komen tot ‘een filosofische geschiedenis van het politieke’, naar de Franse historicus Pierre Rosanvallon. Deferme meent daarbij de klassieke ideologische tegenstellingen te kunnen ‘overstijgen’ via het ‘neutrale’ begrip-paar atomisme-holisme. Een atomistische visie op arbeid verwijst naar vrijwillige afspraken tussen de individuele werkgever en individuele werknemer. Bij een holistisch maatschappijbeeld domineren niet de individuele actoren, maar de sociale context. Dergelijke begrippen kunnen waardevol zijn, maar worden in dit boek expliciet gebruikt om ‘waarden te karakteriseren zonder dat men zich tot ideologische of partij-politieke elementen moet richten’ (p. 21). Dit is vreemd. In de eerste plaats omdat de auteur ideologie wil wegschrijven in een boek dat juist een ideeënhistorische invalshoek centraal plaatst. Ten tweede omdat politiek en dus ook sociale politiek, niet los kan worden gezien van zijn ideologische wortels, zeker niet in een verzuilde samen-

leving als België waarin sociale politiek aanleiding gaf tot de creatie van katholieke, socialistische en liberale zorginstellingen en -programma's 'van de wieg tot het graf'. Blijft ten slotte nog de vraag wat er mis is met ideologie en of niet elke historicus expliciet dan wel impliciet geschiedenis schrijft vanuit een welbepaald ideologisch kader. Dit neemt niet weg dat *Uit de ketens van de vrijheid* aanbevelenswaardig is voor al wie interesse heeft in de geschiedenis van de sociale politiek in België.

Jasmien Van Daele

Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent

Bart Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland* (Nijmegen: Uitgeverij VanTilt, 2009) ISBN 978 94 6004 018 4.

Exact anderhalve eeuw na het verschijnen van Darwin's *On the origin of species by means of natural selection* is sprake van grote belangstelling voor die gebeurtenis. Dat is niet vreemd want er is nauwelijks een boek te vinden dat beter model staat voor de omverwerping van het religieuze verklaringsmodel dat duizenden jaren overheersend was. Door Darwin is de mens definitief een onderdeel van de natuur geworden en dat houdt de gemoederen nog steeds bezig.

De verschijning van de studie van Leeuwenburgh is uitgelokt door het jubileumjaar van de *Origin*, maar past ook heel goed in de nog steeds voortdurende discussie. Sinds in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw de moderne synthese tot stand kwam tussen genetici (Mendel) en evolutiebiologen (Darwin) is het pleit beslecht. Geen serieuze wetenschapper twijfelt nog aan het bestaan van evolutie, maar de vraag is tegenwoordig vooral hoe die zich afspeelt. Is de hele evolutie slechts een middel van genen om zichzelf in stand te houden zoals Richard Dawkins stelt. Of spelen er misschien terugkoppelingsmechanismen zodat de evolutie ook door ervaringen en omstandigheden wordt beïnvloed, zoals Eva Jablonka beweert. Daarnaast bestaan er nog de gedachten van Lynn Margulis over samenwerking en samensmelting tussen organismen. Hier te lande was de socialistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis in navolging van de Russische prins Kropotkin aan het begin van de vorige eeuw al een pleitbezorger van het belang van samenwerking in de biologische ontwikkeling.

Ten tijde van het verschijnen van Darwin's magnum opus stond die hele discussie nog in de kinderschoenen. Dat de mens ook een onderdeel van het dierenrijk is durfde hij in 1859 dan ook nog niet zo stellig te beweren. Dat duurde nog tot 1871. Toch brandde in Engeland vrijwel direct een heftige polemiek los tussen voor- en tegenstanders. Ondanks zijn voorzichtigheid was het voor velen immers duidelijk dat Darwin verder knaagde aan de stoelpoten van het christelijke wereldbeeld.

In Nederland vertoonde de discussie een ander patroon en dat is wat de oorspronkelijk als proefschrift verschenen studie van Leeuwenburgh behandelt. Hij behandelt in tamelijk chronologische volgorde de ontvangst van de *Origin* tot 1877. Daar stopt zijn onderzoek omdat het toen door zijn Nederlandse bewonderaars aanbieden aan Darwin van een album met portretten, het punt markeert van het einde van de inhoudelijke discussie.

De oudste reacties waren tamelijk gematigd. Men beoordeelde de theorie op zijn wetenschappelijke merites en negeerde de mogelijke levensbeschouwelijke

consequenties. Sterker nog: de naturalistische theologen probeerden godsdienst en wetenschap met elkaar te verzoenen volgens het kennistheoretische dualisme van Opzoomer: wetenschap en geloof moesten strikt gescheiden op hun eigen merites worden beoordeeld (p. 144). Deze gedachte die tegenwoordig nog een moderne variant heeft bij de enige jaren geleden overleden Gould met zijn *Non-overlapping magisteria* (НОМА) kwam langzaam toch onder druk te staan. Het geloof in een God kon niet blijven bestaan naast het aanvaarden van de evolutieleer. In de woorden van een fel bestrijder van Darwins leer, de orthodoxe theïst Man Henri Philip van den Bergh van Eysinga: 'Men bedenke wel, dat de hypothese van Darwin niet zoozeer gevaarlijk is om het meer of min vernederende voor het menselijk geslacht in eene afstamming van het apenras, maar omdat bij eene consequente logica, met *het verwerpen of aannemen* van die theorie de gansche godsdienst en wereldbeschouwing, gegrond op de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds, staan of vallen moet' (p. 186).

Van den Bergh van Eysinga schreef deze woorden in 1868 naar aanleiding van een geruchtmakende serie lezingen die de Duitse arts Karl Vogt in Rotterdam gaf. Hoewel ook deze atheïst zich voorzichtig uitdrukte en de toehoorders door de opzet van zijn lezingen eerder tot een bepaalde conclusie dwong dan dat hij die onomwonden uitsprak, was zijn komst naar ons land de vonk die de Darwinistische bom liet ontploffen. Drie jaar voor Darwin dat uitsprak, legde Vogt de relatie al tussen evolutie en een gemeenschappelijke voorouder van apen en mensen. Dat leverde hem in de pennenstrijd de bijnaam 'Affen-Vogt' op. Opvallend verschijnsel in de strijd tegen het Darwinistisch atheïsme was dat de protestanten deze lange tijd op tamelijk beschaafde wijze voerden. Toen de katholieken zich in het debat mengden deden zij dat met een ongekende felheid, zonder enige nuance. Eigenlijk wilden ze geen debat maar Darwin onverzoenlijk tegemoet treden. Onvrede over de schoolwet van 1857 die de vroegere vanzelfsprekendheid van een christelijke opvoeding in het openbaar onderwijs nuanceerde was hier zeker debet aan.

Het boek van Leeuwenburgh leest ondanks het moeilijke onderwerp ook voor de geïnteresseerde leek prettig weg. Moeilijke filosofische standpunten die voor die leek mogelijk op haarkloverij lijken legt de auteur geduldig uit en ook de ideeën van Darwin zelf komen goed uit de verf. Wat het boek vooral de moeite waard maakt is het feest der herkenning. Alle standpunten die ruim 130 jaar geleden tegenover elkaar stonden komen de moderne lezer bekend voor. Ook toen waren er Andries Knevels die zich tot agnost ontwikkelden. De aanhangers van *Intelligent Design* kennen hun voorlopers in naturalistische theologen die niet meer geloofden in wonderen, maar de hand van God zagen in de vaste natuurwetten. De fanatieke atheïst Richard Dawkins doet niet onder voor Karl Vogt. Creationisten stammen geestelijk rechtstreeks af van de door Leeuwenburgh uitgebreid behandelde orthodoxe theïsten. Zo bekeken lijkt er in het debat niets nieuws onder de zon, maar het feest der herkenning is in die zin bedrieglijk dat tegenwoordig geen serieuze wetenschapper meer om Darwin heen kan. Voor wie wil weten hoe het zo is gekomen is Leeuwenburghs boek een regelrechte aanrader.

Sjaak van der Velden

Wetenschappelijk Bureau van de SP, Rotterdam en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam